

Ὁ φάρος καὶ ὁ λιμὴν

ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ*

Ἄν δὲν δώσεις αἷμα, δὲν λαβαίνεις πνεῦμα – αὐτὸ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἀσκητικὴ παράδοση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως. Ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραψε μὲ τὸ αἷμα του, μὲ τὸ αἷμα του –κυριολεκτικά– πότισε τοὺς ἀμάραντους λειμῶνες τῶν χλοαζόντων θαυμάτων. Τὶς σελίδες του. Ξετυλίγοντας τὸ εἰλητάριο μίας ἀένας προσευχῆς. Ἐκεῖνος μὲ βλέμμα «τεθαμβωμένον» ἔβλεπε τὸν ἄνθρωπο ὡς μυστήριον καὶ τὴν κτίση ὡς ἀποκάλυψη θεϊκῆς ἀγάπης. Κι οἱ ἄλλοι, οἱ πάσχοντες ἀπὸ «γραμματανθρωπισμὸν ποὺ φονεύει τὰ ἀσθενῆ τάλαντα» καὶ ἀπὸ «τὸν διλεταντισμὸν ποὺ χαρακτηρίζει τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς τέχνης τῶν ἡμερῶν μας» (Βλ. Π. Νιρβάνας, Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, περ. «Παναθήναια», τόμ. ΙΓ', 15 Ὀκτ.1906) –οἱ ἄλλοι, λοιπόν, ἔβλεπαν ἕναν κουρελή. Περπάτησε σ' αὐτὸν τὸν βίον προσευχόμενος, δηλαδὴ ἀδιάπτωτα καὶ ἀκαταμάχητα ἐρωτευμένος. Ἡ γραφὴ τοῦ εἶναι καρπὸς προσευχῆς, ὅπως τὸ σταφύλι στὴν ἄμπελο. Προσευχόμενος καί, κατὰ κόσμον, διαρκῶς ἠττημένος. «[...] Μὲ 6 χιλ. δραχμὰς διετηρήθην ἐγὼ εἰς τὰς Ἀθήνας ἐπὶ 10 ἔτη, πότε νηστικός καὶ πότε χορτάτος. Αὕτη εἶναι ἡ ἀλήθεια. [...]», γράφει στὸν ἀνησυχοῦντα πατέρα του, στίς 15 Ὀκτωβρίου 1881. Ἐγκάθειρτος στὴν σπατάλη γιὰ τὸν ἐπιούσιον, ἄχρι πέρατος κελεύθου. Ξενιτεμένος, ἀνέστιος, φερέοικος καὶ πλάνητας, ὅπως ὁ ξεπεσμένος του Δερβίσης. Ξεπεσμένος καὶ ἀποτυχημένος γιὰ τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμὰ τῆς ἀθηναϊκῆς θορυβοποιΐας. Ἐξόριστος καὶ λαμπερὸς μέσα στὴν «ἔντιμον πενίαν» καὶ στὴν συνειδητὴ ἀκτημοσύνη. Μηδὲν ἔχων καὶ τὰ πάντα κατέχων. Μ' ἀρέσει πολὺ, παιδιόθεν, ποὺ ὁ Φώτης Κόντογλου ὀνοματίζει τὸν Παπαδιαμάντη Χριστιανὸ Δερβίση. Ἐξόριστος, ὁ ἱερατικὸς διάκονος τοῦ κάλλους «μὲς στῆς Ἀθήνας τίς ἐμορφιές». «[...] εἰς τὸν τόπον τῆς καταδίκης –ὅπου ἀπὸ πολλοῦ σύρω τὸν σταυρόν μου, μὴ ἔχων πλέον δυνάμεις νὰ τὸν βαστάζω– εἰς τὴν πόλιν τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῶν πλουτοκρατῶν.[...]» (Βλ. τὸ διήγημα Νεκρὰνθεμα, δημοσιευμένο στὸ Ἐλεύθερον Βῆμα, τὴν 6η Ἰουνίου 1925). Μιλῶ

* Ὁ Δημήτρης Κοσμοπούλος εἶναι ποιητὴς - δοκιμογράφος καὶ ἐργάζεται ὡς δημοσιογράφος στὸν Ρ/Σ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

για τὸ αἷμα τῆς ψυχῆς του. (Αὐτὸ πού ὁ Ἐγγονόπουλος ἔλεγε «τὸ αἷμα τῆς καρδιάς μου»). Γιατὶ τὸ αἷμα τοῦ κορμοῦ του τὸ ὕπαιρε στὰ γραφεῖα τῶν ἐφημεριδῶν, ἀόκνως ἐργαζόμενος, μεταφράζων εἰδήσεις, ρεπορτάζ, μυθιστορήματα. Μὲ πλήρη ἐποπτεία τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς σκέψης τοῦ καιροῦ του.

Τώρα πού ἔρχονται σιγά-σιγά στὸ φῶς οἱ θαμμένοι μέσα στὴν κίτρινη σκόνη τῶν σελίδων, ἀπὸ τίς φυλλάδες ἐκείνου τοῦ καιροῦ, οἱ πολύτιμοι μαργαριτῆς τῶν λέξεών του, χάρις στὴν κραταιὰ ἀγάπη, τὴν φιλολογικὴ ἐμβροχία καὶ τὸ ἀσίγαστο μεράκι ἀφοσιωμένων ἀνθρώπων, τώρα βλέπουμε τὸ ξόδεμά του καὶ εἰσερχόμαστε στὸν κόπο του. Ὁ κόπος ἐτοῦτος κράτησε μέχρι τὰ τελευταῖα τῆς ἐπίγειας ζωῆς του ἔτη. Στὶς 2 Ἰανουαρίου τοῦ 1904, γράφει στὸν Βλαχογιάννη, πού τὸν πιέζει νὰ κάνει πιὸ γρήγορα, στὴν μετάφραση τῆς Ἱστορίας τοῦ Γόρδωνος, ἀνάμεσα σ' ἄλλα: «[...]Πέντε ἡμέρας ἐδοκίμασα τὸ σύστημα τῆς ὀκταώρου ἐργασίας, μὲ σκοπὸν νὰ τελειώσω γρήγορα, ὅπως ζητεῖς. (Εἰσῆλθα τώρα εἰς τὸν Β' τόμον.) Ὁ λιχανὸς τῆς δεξιᾶς μου ἔχει δαρμούς καὶ πόνους, καὶ τὰ δύο ἄλλα δάκτυλα πάσχουσι σκλήρυνσιν τοῦ δέρματος. Ἡ μέση μου πονεῖ. Ὡστε ξανακύλισα πίσω εἰς τὴν πεντάωρον. Ἐδῶ, καὶ νὰ θέλω, σχεδὸν ἀδύνατον μοῦ εἶνε νὰ ἐργάζομαι τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτάς.[...]». «Ἀδερφε Ἀλέξανδρε», ἐπιμένει ὁ Βλαχογιάννης, «Φίλτατε ἀδερφε Ἰωάννη...» ἀπαντᾷ ὁ μάρτυρας Ἀλέξανδρος, εὐρισκόμενος στὴν Σκιάθου, ὅπου ἔχει ἐπιστρέψει «εἰς τὸν τόπον τῆς μικρᾶς ἀναψυχῆς», μὲ τὸν ἀδελφὸ του Γιώργη νὰ «ἔχῃ πάθει τὰς φρένας». Ὁ Γεώργιος, «*Δημογραμματοεὺς ἐν Πορταριᾷ*» κι ἔπρεπε νὰ ἐργάζεται ἐπιπροσθέτως ὁ Ἀλέξανδρος, ὥστε νὰ συνδράμει τίς ἀδελφές του, ἀλλὰ καὶ τὴν οἰκογένεια τοῦ Γεωργίου. Ἀλλὰ, γιατί τέτοια ἢ ἐμπιστοσύνη τοῦ ἀθῶου ἀμνοῦ στὸν Βλαχογιάννη; Γιατὶ ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη του στὸν Μαλακάση, ὁ ὁποῖος μὲ σθεναρὴ φωνὴ τὸν χαρακτήρισε ὡς τὸν «*μεγαλύτερο νεοέλληνα ποιητῆ*»; Γιατὶ οἱ συνομιλίες του μὲ τὸν Δαμβέργη, τὸν Χατζόπουλο, τὸν Κονδυλάκη, τὸν Καρκαβίτσα; «*Μὲς στῆς Ἀθήνας τίς ἐμορφιές*» (ρεμπέτικο) ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης μὲ δύο «*σειριές*» ἀνθρώπων ἔκανε παρέα. Μὲ τοὺς ἀληθινὸς δημιουργοὺς, πού ἔνοιωθε ὅτι καταλάβαιναν. Καταλάβαιναν πὼς οἱ λέξεις του τοὺς ἀνοίγουν τὸ μυστικὸ μονοπάτι γιὰ νὰ βγοῦν στὸ ξέφωτο τῆς χαμένης ἐνότητος τῶν προσώπων καὶ τῶν πραγμάτων – ἐκεῖ ὅπου παρέμενε ἄτρωτος καὶ ὀλότμητος ὁ τρόπος ὁ ὁποῖος κάνει τὸ πένθος χαρὰ καὶ τὴν χαρὰ δακρυόεσσα ἀγάπη. Ὁ τρόπος τῆς συγχορήσεως. Οἱ ἀληθινοὶ δημιουργοὶ – κι ὄχι ὁ πολλὸς τῶν γραμματάνθρωπων – εὐρισκαν στίς παραγράφους του τὴν πνοὴ τῆς λεπτότατης αὔρας, ἡ ὁποία σμιλεῖ τὸν καιρὸ καὶ τὰ βάσανα σὲ ἐλεύθερη ὑπαρξί. Αὐτὸ τὸ *κάτι* ἀπὸ τὴν ἀπωλεσμένη αἴγλη τῆς κοινότητος καὶ τοῦ μοι-

ράσματος. Τοῦ δοσίματος μέσα ἀπ' ὅπου ὁ βίος ἀπὸ παραισθήση γίνεται ζωὴ παλλόμενη. Αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς τὸν νοιαζόντουσαν, μὲ βαθὺ σεβασμὸ καὶ ὅσο μποροῦσαν. Ὅταν πρόκειται νὰ φύγει γιὰ τὴ Σκιάθου, δίνει τὸ ἀποχαιρετιστήριο γεῦμα στοῦ Μπαρμπαγιάννη, στὴν Δεξαμενὴ. Ὁ Μαλακάσης τὸν ρωτᾷ με ἐταστικὴ τρυφερότητα: «[...] Ἀγόρασες ρούχα καὶ παπούτσια; - Ἀγόρασα Μιλτιάδη μου. Δὲν ψεύδομαι ἐγώ. Ἀλλὰ τὰ πῆρα παληά. Θέλεις νὰ ἀμαρτήσω τώρα στὰ γεροντάματα;» Αὐτοὶ κι ἀκόμα, ὁ Γεράσιμος Βῶκος, ὁ Κ.Α. Ψάχος, ὁ Νίκος Βέης, εἶναι πού καταγράφουν τὶς σχέσεις τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ τὴν ἄλλη «σειριά» – μὲ τοὺς ἀπλοὺς μανάβηδες, κηροπλάστες, οἰνοπαντοπῶλες, καρναγωγεῖς. Μὲ ἀγαθοὺς λευίτες, ὅπως ὁ Ἅγιος πάπα-Νικόλας Πλανᾶς, στὶς ἀγρουπνίες τοῦ μικροῦ ἐκκλησιδίου, τοῦ Προφήτου Ἐλισαίου, στὴν ὁδὸν Ἄρεως στὸ Μοναστηράκι. Ἐκεῖ ὁ Παπαδιαμάντης συνέψαλε μὲ τὸν Μωραϊτίδη, ἐνόσω ὁ ἱεροουργὸς παπα-Νικόλας Πλανᾶς, στὰ μάτια τῶν καθαρῶν τῆ καρδιά, ἴπτατο τοῦ ἐδάφους. «[...] Αἴγλη ἀπολύτου εὐτυχίας ἐφώτιξε τὴν δασύτριχα μορφὴ του μὲ τὴν σγουρὰν μαύρην γενειάδα καὶ τὴν ὁμόχρωμον πλουσιὰν κόμην. Ἦτο ἀγνώριστος καὶ ἡ μορφὴ ἐκείνη ἢ τόσω σκυθρωπὴ κατὰ τὰς ὥρας τῆς ἐργασίας ἐδῶ εἰς τὸ γραφεῖον, ἐφαιδρύνετο ὑπεράνω του ἱεροψαλτικῆ ἀναλογίου. Ἐφαλλε δὲ ὁ συγγραφεὺς τῆς «Νοσταλγοῦ» μετὰ ζέσεως καὶ πάθους ἀληθινοῦ [...]» (βλ. Γεράσιμος Βῶκος, Ἄγρουπνία εἰς τὸν Ἅγιον Ἐλισαῖον, ἔ.φ. «Ἀκρόπολις», 28 Μαρτίου 1894). Ὅμως οἱ «ἐπίσημοι ἐκπρόσωποι» τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, «οἱ τὰ μαλακὰ φοροῦντες», κατὰ τὸν λόγο τοῦ Εὐαγγελίου, τί ἔκαναν; Ὅπως καὶ τώρα, ὅπως καὶ πάντα, δὲν ἔπαιρναν χαμπάρι. Μετὰ τὴν κοίμησίν του, βεβαίως, καὶ κατὰ συρροήν, προσπαθοῦν ἀνυποψίαστοι καὶ «οὐκ ἀναγνώσαντες» νὰ ἀνεμίξουν τὸ ὄνομά του, ὡς σημαία τῆς ἐκάστοτε μορφῆς πού λαβαίνει ἡ «χριστιανικὴ ἰδεολογία». Ἡ, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τοὺς θεωρητικὰ βαρυφορωμένους, γυρεύουν νὰ τὸν τακτοποιήσουν ὡς ὑποσημείωση σὲ βαθυστόχαστες ἐρμηνευτικὲς ἐργασίες, πού θεμελιώνουν θανατερὲς καρριέρες. Ἀλλὰ πῶς μπορεῖ νὰ γίνῃ ὁ πόνος ὑπόθεση λογοτεχνικῆς, θρησκευτικῆς, ἢ ἰδεολογικῆς βεγγέρας; Τὰ ἰψενικά τρίγωνα καὶ τὰ φροῦδικὰ τετράγωνα συμπλεγμένα μὲ τὴν διαστροφή τῆς πίστες σὲ θεωρία δὲν ἐξαρκοῦν. Ὁ Τσαρούχης ἄλλωστε εἶχε προειδοποιήσει ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης «μὲ δύο ἢ τρία “θρησκόληπτα” καὶ ἀγράμματα γραῖδια τοῦ νησιοῦ του, ἀχρηστεύει τὸν Φρόνιτ.» Ἐπειδὴ δὲ στὸν κόσμον αὐτὸ «Τὸ πνεῦμα δὲν τὸ ἔχεις, τὸ καταχτᾷς ἢ βιάζεις τὴ βασιλεία του», ὅπως ἔγραφε ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος στὸ ἐμβληματικὸ γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη κείμενό του, (περ. «Ὁ Ταχυδρόμος», 7 Ἰανουαρίου 1961) καὶ μὲ τὸ αἷμα τῆς ψυχῆς του ἀντίτιμο, ὁ Παπαδιαμάντης παρέμεινε διακαῶς ἐρωτευμένος μὲ τὴν

ἀληθινή ζωή. «Κράτησε τὸν πόνο στὸ σωστό του τὸ ὕψος», λέει ὁ Καροῦζος. Κατὰ τοῦτο πραγμάτωσε τὴν προτροπὴ τοῦ Ἀββᾶ Λογγίνου: «δὸς αἷμα καὶ λάβε πνεῦμα». (Βλ. Γεροντικόν, Ἀββᾶς Λογγίνος, ἀπόφθεγμα Ε΄).

* * *

Στὸ γνωστὸ αὐτοβιογραφικὸ του σημείωμα, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἀναφέρει καὶ τὰ ἑξῆς: «[...] Τῷ 1881 (ἐδημοσιεύθη) ἔν θρησκευτικὸν ποιήματιον εἰς τὸ περιοδικὸν “Σωτήρα” [...]. Πρόκειται γιὰ τὸ ποίημα “Δέησις” μὲ ὑπότιτλο «(Ἐράνισμα ἐκ τῶν Ψαλμῶν)». Ἦδη ἀπὸ τὸν ὑπότιτλο τοῦ ποιήματος, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται σὲ ἔνδεκα τετράστιχες στροφές ὁμοιοκατάληκτες, σὲ ἀμιγῆ 15σύλλαβο δοσμένες, καταλαβαίνουμε προῖδεασμένοι, ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης δὲν συνομιλεῖ ἀπλῶς μὲ τὸν Προφητάνακτα ποιητὴ τοῦ Ψαλτηρίου, ἀλλὰ συναρμόζει τὴν προσευχητικὴ του ἰκεσία μὲ στίχους ἀπὸ ποιήματα τῶν Ψαλμῶν, τοὺς ὁποίους «γυρίζει» στὴν νεοελληνικὴ καθαρεύουσα. Ἡ ἀπλούστερη, σύγχρονή του γλωσσικὴ μορφή, στὴν ὁποία μεταγράφονται (κατὰ τὴν Σεφερικὴ χρῆση τοῦ ὄρου) οἱ ψαλμικοὶ στίχοι, μᾶς δείχνει –πέρα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη δεητικῆς ἔκφρασης τοῦ 30χρονου, ὅταν δημοσιεύεται τὸ ποίημα, Παπαδιαμάντη – καὶ τὴν πρόθεσή του συνάμα: “Οτι, δηλαδή, εἶναι ἀνάγκη ἢ ἱερὴ παρακαταθήκη τῶν Ψαλμῶν καὶ τῶν Ὑμνων, νὰ ἐνσωματώνεται μεταγραμμμένη σὲ σύγχρονες λογοτεχνικὲς μορφές, ὥστε νὰ μὴν χάνεται, ὅσο γίνεται, ἡ ὑψηλὴ αἰσθητικὴ τους αἴγλη – ἀξεδιάλυτα ἐνωμένη μὲ τὴν πνευματικὴ τους λάμψη. Παραθέτω ἐνδεικτικὰ ἀπὸ τὴν “Δέησιν”: «[...] Ἡ ὑπαρξίς μου εἰς φθοράν καὶ σκοτασμὸν κατέβη· / κατέστη τῶν μισούντων με καὶ τῶν ἐχθρῶν μου χλεύη· / οἱ συγγενεῖς μου μ’ ὕβριζον, μ’ ἐνέπαιζαν οἱ φίλοι, / τὰς κεφαλὰς των σείοντες, λαλοῦντες μὲ τὰ χεῖλη. / Καὶ πάντες οἱ θεώμενοι σκληρῶς μὲ κατηρῶντο, / καὶ τόσα βέλη κατ’ ἐμοῦ καὶ ξίφη ἠμιλλῶντο· / ὦ, πότε, πότε, Κύριε, θὰ παύσης τὴν ὀργὴν σου; / Πᾶσαν αὐτὴν τὸ στόμα μου λαλεῖ τὴν αἰνεσίαν σου. [...] ἐτάκη ἡ καρδιά μου ὡσεὶ κηρὸς ἐντὸς μου· / ἐλέησόν με, ὁ Θεός, σπλαγχνίσου ὁ Θεός μου... [...]». Μετὰ τὰ 1908, ἡ διηγηματογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη βρίσκεται στὴν κορύφωσή της, καὶ ἂν τὰ ποιήματά του εἶναι μέρος μᾶς θαυμαστῆς ἐνότητος ἔργου καὶ βίου, τότε σ’ ἐκεῖνα τῆς περιόδου ἀπὸ τὸ 1908 μέχρι καὶ τὴν ἐκδημία του, γεννιέται ἓνας τόνος προσωπικοῦ ποιητικοῦ ὕφους πού, συνεκδοχικὰ, περιλαμβάνει τὶς αὐθεντικώτερες στιγμὲς τῶν προγενέστερων ποιημάτων του καὶ ἐκβάλλει σὲ μιὰν ἀνεπανάληπτη μορφικὴν ἀπλότητα, στερεωμένη καὶ ἀρδευομένη ἀπὸ τὴν βιωματικὴ γνώση τῆς ὑμνογραφίας. Μιλοῦμε γιὰ τὰ ποιήματά του τῆς περιόδου 1909-1910, τὰ κατὰ κύριο λόγο Θεομητορικὰ. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα

τά αναφερόμενα στο πρόσωπο του Ἰησοῦ Χριστοῦ ἢ στὸν Τίμιο Πρόδρομο. Καθημαγμένος ἀπὸ τὶς καταδρομές, εἶναι ὁ Παπαδιαμάντης ἐκεῖνα τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ἐπίγειας ζωῆς του. Ἐκεῖ, στὸ τέρμα τοῦ ἐπίγειου βίου του, στὴν Σκιάθο δὲν μᾶς χαρίζει κάποια ἀπὸ τὰ πλέον θεσπέσια διηγήματά του μόνον, ἀλλὰ καὶ «[...] τὸν θαυμάσιο ἀστερισμὸ τῶν Θεομητορικῶν ποῦ φωτοβόλησε τὰ τελευταῖα χρόνια του στὴν Σκιάθο [...]» κατὰ τὸν Γ. Βαλέτα. Δίπλα στὴν ἀπαστράπτουσα στίλβη κάποιων στίχων ἐγκατεσπαρμένων στὰ διηγήματα, κι ἴσως πολὺ πάνω ἀπ' αὐτήν, στέκονται τὰ τραγούδια του δίχως ὁμοιοκαταληξία, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐσώτερη ρυθμικὴ ἀρμονία, ποῦ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ του ὑπόσταση καὶ ἀπὸ τὴν ὕμνογραφικὴ του παιδεία. Καὶ γράφει τὰ ἀσημένια τάματά του, στὴν Παναγία τὴν Κεχριά, στὴν Παναγία τὴν Κουνίστρα, στὴν Παναγία τοῦ Ντομάν, στὴν Παναγίτσα στὸ Πυργί, στὸν Πρόδρομο στὸν Ἀσέλινο, στὴν Παναγία τὴν Σαλονικιά, στὸν Πρόδρομο τοῦ Κάστρου, στὸν Χριστὸ τοῦ Κάστρου. Μὲ ἄλλον τρόπο ἀσκώντας τὴν ψαλτικὴ του τέχνη παρακαλεῖ: «[...] Ἄπὸ τὴν ἐρημία σου Ἄι μου Γιάννη / ποῦ ἤχησε τὸ πάλαϊ ἢ φωνή σου / θυμήσου μας κ' ἐμᾶς κ' ἐμᾶς λυπήσου / ποῦ λυώνομε μέσα σὲ μιὰ ἐρημία / γεμάτην ἀπὸ πληθυσμὸν ἀνθρώπινον [...]». Ὁ Παπαδιαμάντης, εἰδικῶς στὰ θεομητορικά του ποιήματα, ἐνσωματώνει μεταγραμμένα σὲ γλῶσσα δημοτικὴ, ἀποσπάσματα ἢ καὶ αὐτούσιους στίχους ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς ὕμνωδούς, ἀπὸ τοὺς μεγάλους ποιητὲς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ὑμνογραφίας. Στὸ ποίημα, λ.χ. «Στὴν Παναγία τὴν Κεχριά» ποῦ ξεκινᾷ μὲ τὸν στίχο «Γλυκεῖα Παρθένε ἀξιώσέ με», στὴν ἔβδομη στροφή, ἀποτελουμένη ἀπὸ τρεῖς στίχους, διαβάζουμε: «[...] Κι ὁ ἕνας γράφει: “θνητὴ γυναῖκα τοῦ Θεοῦ Μητέρα” κι ὁ ἄλλος: “τ' οὐρανοῦ εἶσαι πλατυτέρα / ὡς ἔμψυχος ναὸς καὶ θρόνος τοῦ Θεοῦ [...]». Μεταγραφὲς ἐνδογλωσσικὲς ἀπὸ τὴν γ' ὠδὴ τοῦ Κανόνος εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, τοῦ σπουδαίου ἀνάμεσα στοὺς ὕμνογράφους, ἀγίου Κοσμά ἐπισκόπου Μαΐουμᾶ (ἀπὸ τὴν γ' ὠδὴ, τροπάριο β'): «Γυναῖκα σὲ θνητὴν, ἀλλ' ὑπερφυῶς καὶ Μητέρα, εἰδότες σὲ Πανάμωμε». Οἱ δύο ἐπόμενοι στίχοι εἶναι σχεδὸν αὐτούσια μεταγραφή σὲ γλῶσσα δημοτικὴ τοῦ Κανόνος εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου τοῦ ὑπερφυοῦς ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ (ἀπὸ τὴν α' ὠδὴ, τροπάριο γ'): «Ἀξίως ὡς ἔμψυχον, σὲ οὐρανὸν ὑπεδέξαντο, οὐράνια Πάναγνε θεῖα σκηνώματα». Στὸ ποίημα, ἐξ ἄλλου «Στὴν Παναγία τοῦ Ντομάν», ἐκτεινόμενο σὲ τέσσερις ἐλευθερόστιχες στροφές, ὁ τελευταῖος στίχος (24ος) – «Καὶ πύλαι Ἄδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς», ἀνήκει στὸ 16ο κεφάλαιο τοῦ Κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου, (Μτθ. ιστ', 18). Ὁ Παπαδιαμάντης, λοιπόν, σ' αὐτὰ τὰ τελευταῖα χρόνια, προσεύχεται ποιητικῶ τῷ τρόπῳ –καὶ πότε ἄλλωστε δὲν τὸ ἔκανε;– ἵνα ἀναψύξη, πρὸ τοῦ αὐτὸν

ἀπελθεῖν –κατὰ τὸ παράθεμα, τὸ ὑπότιτλο παράθεμα ἀπὸ τὸ 38ο Ψαλμὸ – Ἄνες μοι ἵνα ἀναψύξω πρὸ τοῦ ἀπελθεῖν – στὸ ποίημα “Στὴν Παναγίτσα στὸ Πυργί». Ὁ ποιητικὸς του τρόπος γυρίζει στὴν νέα γλῶσσα, μέρη ἢ θραύσματα τῆς Ὑμνογραφικῆς ποιητικῆς Παράδοσης. Καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ θυμόμαστε καὶ νὰ συνυπολογίζουμε, ὅτι στὸ διήγημα τοῦ 1909, «Ἡ Πεποικιλμένη», ὁ Παπαδιαμάντης “εἶχε τάξιμον” νὰ ὑπάγῃ στὴν Κεχειρὶν νὰ ψάλλῃ τὸ Πεποικιλμένη, εἰς τὰ Ἐννιάμερα, τὴν 23 Αὐγούστου. «[...] Δέκα χρόνια εἶχα ν’ ἀσπασθῶ τὴν σεβασμίαν παλαιὰν Εἰκόνα τῆς Κοιμήσεως, ὅπου εἶναι ζωγραφισμένοι, ἐπάνω εἰς τὰ δύο ὑπερῶα, ἔνθεν καὶ ἔνθεν, ὁ ἱερός Κοσμάς (αὐτὸς ὁ θεσπέσιος ποιητῆς τῆς Πεποικιλμένης <καί> ὁ θεῖος Δαμασκηνός, τείνοντες δύο τόμους κάτω πρὸς τὴν σύνθεσιν τῆς εἰκόνας, ἐφ’ ὧν εἶναι γεγραμμένα δύο τροπάρια, τὸ «Γυναϊκά σε θνητὴν, ἀλλ’ ὑπερφυῶς καὶ Μητέρα Θεοῦ», καὶ τὸ «Ἀξίως ὡς ἔμψυχόν σε οὐρανὸν ὑπεδέξαντο» [...]). Κι ἀφοῦ πλανιέται καὶ περνάει ἀπὸ τόπους ὅπου κροτίζουν, “τέλος, ἡξιόθην” λέει “νὰ ψάλλω τὸ «Πεποικιλμένη» καὶ τοῦτο ἀρκεῖ». Ἄς συνυπολογίσουμε ἐπίσης, ὅτι στὸ διήγημα «Ρεμβασμὸς τοῦ Δεκαπενταυγούστου» (1906), ὁ Παπαδιαμάντης «καταγράφει ὅλη τὴν δομὴ τῆς ὀκτάωρης ἀγρυπνίας» κι ὅτι στὸ τυπικὸ της περιλαμβάνει τὴν ἀκολουθία τῆς Μεταλήψεως καὶ τὶς ἀναγινωσκόμενες Ὑμνες, παρ’ ὅτι ὁ λειτουργὸς Ἱερέας δὲν εἶναι «μορφωμένος» καὶ τὸ πλήρωμα, τὰ μέλη τῆς Συνάξεως εἶναι χωρικοὶ «πανηγυρισταί». Τὸ ἴδιο καὶ στὸ διήγημα «Στὸ Χριστὸ στὸ Κάστρο».

Ὁ Παπαδιαμάντης, λοιπόν, – μεγαλωμένος, γιὰ νὰ μὴν ξεχνιόμαστε, στὴν Σκιάθου τῆς κολλυβαδικῆς παράδοσης μὲ πατέρα ἱερέα καὶ οἰκονόμο τῆς νήσου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ἰδίου, «ὑπῆρξε ὁδηγὸς ἀγαθὸς εἰς πάσας τὰς ἐκκλησιαστικὰς περιστάσεις καὶ κόσμημα περικαλλῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν πανηγύρεων» – μεταγράφει καὶ ἐνσωματώνει στὸ ἔργο του ὕμνογραφικὰ χωρία. Μένει νὰ διερευνήσουμε τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα καὶ γιὰ τὴν λατρεία καὶ τὸ τυπικὸ της. Ἀφοῦ λάβουμε ὑπ’ ὄψιν μας, ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης, ὁ μεγαλωμένος ὅπως μεγάλωσε, ἔγραψε κι ὁ ἴδιος τὰ ὕμνογραφήματα πού, ὅλοι, γνωρίζουμε. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο, πού ἀβίαστα καὶ φυσικῶς τῷ τρόπῳ, ὅταν ὑποφέρει ἀπὸ φριχτὸ πονόδοντο γράφει τὴν ἀσματικὴ ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἀντίπα, Ἐπισκόπου Περγάμου, ἡ ὕμνογραφία δὲν εἶναι μιὰ ξερὴ μιμητικὴ διαδικασία, ἀλλὰ πρωτογενὴς δημιουργία. «[...] Ὅλα τὰ ὕμνογραφήματα τὰ ἐκκλησιαστικὰ τοῦ Παπαδιαμάντη [...] μυρίζουν ἀρχαιότητα καὶ εἶναι ἐφάμιλλα τῶν καλῶν ὕμνογραφημάτων τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἃν καὶ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν κάποια πρωτοτυπία δηλωτικὴ τοῦ χαρακτῆρα τοῦ Παπαδιαμάντη (ὅπως τὰ τρία τροπάρια τῶν Αἵνων, στὴν Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου

Ἀντίπα). Ἔνας πού δὲν ξέρει τίνος ποιήματα εἶναι, δὲν μπορεῖ νὰ διακρίνει, ἂν τὰ ποιήματα αὐτὰ τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι νέοι ἢ παλαιοὶ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι ἀπ' τοὺς δοκιμοτέρους [...], γράφει ὁ Οἰκονόμος καὶ ὕμνογράφος καὶ ὁ ἴδιος π. Γ. Δ. Ρήγας. (Ν. Ἐστία, 1941). Στὸ ἴδιο περιοδικὸ ὁ ἀκαδημαϊκὸς Νίκος Ἀ. Βέης, τόνιζε ὅτι ἐπὶ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ λόφου τῆς Δεξαμενῆς. οἱ νεοσσοὶ φοιτητὲς καὶ συγγραφεῖς ἔβλεπαν τὸν Ἀλέξανδρο, «μόνον, πολλάκις, κατὰ τὰς μεσημβρινὰς ὥρας, καὶ μακρὰν τῶν λοιπῶν θαμῶνων τῆς Δεξαμενῆς ψιθυρίζοντα ἐπὶ μακρόν, συνεχῶς... Τί ἦσαν τὰ ψιθυρίσματα ἐκεῖνα τοῦ Βυζαντινοῦ Σκιαθίτου καὶ Ἀθηναίου Ἀγιορείτου; Ἦσαν συνήθως κοντάκια τοῦ Ρωμανοῦ, τὰ ὁποῖα ἐκεῖνος ἐγνώριζε κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ στήθους καὶ ἠδύνατο νὰ ψάλλῃ «ἐπ' ἐκκλησίας» μετ' ἀπαραιμίλλου ζήλου καὶ τέχνης ἐνθέου [...] τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ [...]. Κατὰ τὴν ρητὴ, ὁμολογία τῶν συγκαιρινῶν του Σκιαθιτῶν, ἀλλὰ καὶ λογίων, ὁ Παπαδιαμάντης ὑπῆρξε ἄτεγκτος καὶ ξεροκέφαλα ἀνυποχώρητος ὡς πρὸς τὴν προσήλωσή του στὰ τῆς λειτουργικῆς τάξεως. Παραθέτω χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Γερασίμου Βώκου ἀπὸ τὸ κείμενό του «Ἄγρυνία εἰς στὸν Ἅγιον Ἐλισαῖον» (ἐφ. Ἀκρόπολις 28.3.1894 ἀναδημοσιευμένο στὴν Ν. Ἐστία, Χριστοῦγεννα 1934): «[...] ἀλλ' ἤδη εἶχε τελειώσει ὁ ὄρθρος καὶ μετὰ τὴν εὐλογίαν τῶν ἄρτων, ἐμπῆκαν εἰς τὴν λειτουργίαν. Πάραυτα δὲ ὁ λαμπαδάριος Χριστοφίλης, κόψας τὸν ἄρτον εἰς μικρὰ τεμάχια, ἤρχισε νὰ διανέμῃ αὐτὸν εἰς τοὺς πιστοὺς, ἀλλὰ τοῦτο ἦτο προφανῆς παρατυπία καὶ ὁ Παπαδιαμάντης, ὅταν τὰ πλήθη μετὰ βουλιμίας ἐξέτεινον τὰς χεῖρας πρὸς τὸ κοφίνιον, ἀνεκραύγασε κατηγανακτημένος:

– Σκάνδαλον! Σκάνδαλον! Ἔπρεπε νὰ τὸν μοιράσῃς μετὰ τὸ ἀντίδωρον, ἀδελφέ! Κατὰ σύμπτωσιν, τὴν στιγμὴν ἐκείνην νεανίας τις ἐπακουμβήσας εἰς τὸ ἀριστερὸν μανουάλι, ἠπείλει νὰ τὸ καταρρίψῃ. Καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς «Νοσταλγοῦ» ἐκτελῶν χρῆν ἐνταξίου, ἀνέκραξεν δυνατὰ, ὀργισθεῖς.

– Μὴν ἀκουμβᾶς τὸ μανουάλι! Φύγ' ἀπὸ ἐκεῖ! [...] Μεθ' ὃ ὁ παπᾶ-Χρύσανθος ἔκραξεν:- Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας... Ἄλλ' ἰδὼν, ὅτι κάποιος ἐκεῖ κοντὰ ἐγελοῦσε, τοῦ ἐφώνασεν αὐστηρότατα: – Ἐχομ' αὐλή κι ὅποιος θέλῃ νὰ γελᾷ πάει ἔξω! Συγχρόνως δὲ ὁ Παπαδιαμάντης ἔστρεψε τὴν κεφαλὴν καὶ βλοσυρότατα ἠτένισε τὸν παρεκτραπέντα [...]. Τὰ στιγμιότυπα αὐτά, μᾶς δίνουν ὀλοζώντανη τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου Παπαδιαμάντη στὴν προσωπικὴ λειτουργικὴ συμπεριφορὰ. Κι αὐτὴ ἡ εἰκόνα εἶναι εὐθέως ἀνάλογη μὲ τὰ περὶ λατρείας, λειτουργικῆς τάξεως καὶ γλώσσας τῆς ὕμνογραφίας κείμενά του πέραν, βεβαίως, τῶν πολλαπλῶν λειτουργικῶν ἀναφορῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες βρίθουν τὰ διηγήματά του. Γιὰ τὸν Σκιαθίτη, εἶναι ἄλλο πρῶγμα ἢ λογοτεχνικὴ ἐνδογλωσσικὴ

μετάφραση τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων, κι ἄλλο, τελείως ἄλλο πρᾶγμα ἢ γλῶσσα τῆς λατρείας. Μπορεῖ οἱ ἐνδογλωσσικές του μεταπλάσεις νὰ λειτουργοῦν –εἰδικῶς στὰ ψαλμικά χωρία– με πνευματικὴ πληρότητα καὶ αἰσθητικὴ ἐπάρκεια πὺν μεταφέρει τὸ ἄρωμα τοῦ πρωτοτύπου, ὅπως ἔγινε ἀργότερα καὶ με τὶς ἐνδογλωσσικὲς μεταφράσεις Ψαλμῶν καὶ κειμένων τῆς ἀσκητικῆς Γραμματείας ἀπὸ τὸν Κόντογλου. Ὅσοσο, προκειμένου γιὰ τὴν γλῶσσα τῆς λατρείας, ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι μᾶλλον κατηγορηματικὸς. Ζώντας ἀφ’ ἐνὸς τὴν λειτουργικὴ παράδοση καὶ κατέχοντάς τὴν καὶ βλέποντας τὸν γλωσσικὸ διχασμὸ ὡς ὑπόθεση κατασκευασμένη καὶ στὶς δύο ἐκδοχὲς τῆς — μαλλιαρὴ καὶ καθαρολογικὴ — στὰ ἐργαστήρια καὶ στὰ γραφεῖα — τῆς ὁδοῦ Κλωδίου τῶν Παρισίων κ.λπ. — τὴν συνδυάζει με τὴν ἐν γένει ἐκκλησιαστικὴ ἀλλοτριώση, γιὰ τὴν ὁποία νοιάζεται καὶ πονᾷ. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν διστάζει νὰ χαρακτηρίσει: «[...] οἱ δὲ ἀγαθοὶ ἱεράρχαι μας νευρόσπαστα εὐχείρωτα καὶ εὐπειθῆ [...]» (Βλ. τὸ ἄρθρο του «Γλῶσσα καὶ Κοινωνία»), ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ διακονοῦν εἰς τύπον καὶ τόπον Χριστοῦ, συγκεφαλαιώνοντας τὴν ἐνότητα τοῦ Κυριακοῦ σώματος τῆς Εὐχαριστίας. Βλέπει τὴν λαίλαπα τοῦ ξενισμοῦ νὰ εἰσβάλλει στὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο, ὅπως καὶ στὴν κοινωνία: «[...] Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι πῶς νὰ ἐμφορηθῶμεν κατὰ κόρον ἀπὸ ξενισμούς, ἀλλὰ πῶς νὰ φέρωμεν ἀντίδραση, πῶς νὰ μετριάσωμεν τὴν ἀνάγκη τοῦ ξενισμοῦ. Χαλινοῦ ὄχι περηνιστήρος ἢ ὀργῶσα φύσις ἔχει ἀνάγκη [...]», ἐπισημαίνει στὸ ἴδιο κείμενο (ἐφ. Ἀλήθεια 4,11,18.2.1907).

Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, ἢ κατ’ ἀνθρώπον Ἐκκλησία, κατὰ τὴν ἐποχὴ του, ἔχει γεμίσει ἀπὸ ἐπισκόπους πὺν ἀκκίζονται μέσα στὰ ψευδόχρυσα «ὡς μιτροφοροῦντες Μῆδοι σατράπαι» (Βλ. τὸ διήγημα «Τὰ περόντα δῶρα», 1901) καὶ ἀπὸ ἀνθρώπους τῶν περιβαλλόντων, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὰ διεκτραγωδούμενα στὸ διήγημα «Ὁ Κοσμολαΐτης» (1903) «[...] ἐχώνοντο ὅλοι μέχρις ἀγκῶνων καὶ γονάτων [...]» ὅπως ὁ ἥρωας τοῦ διηγήματος, ὁ ὁποῖος «[...] ἠγωνίσθη τὸν ἀγῶνα τὸν ὁποῖον εἰς τοὺς λόγους του ὠνόμαζεν, ὅπως καὶ αἱ ἐφημερίδες τοῦ κόμματος, “τὸν εὐγενέστατον τῶν ἀγῶνων” [...] Δεινὸς ἦτο καὶ εἰς τὰς ἐκλογὰς τῶν ἠγουμένων [...] διέπρεπε καὶ εἰς τὸ νὰ ἐκφωνῆ λόγους ἐπικηδεῖους εἰς τοὺς νεκρούς [...]». Εἶναι χαρακτηριστικὰ ἄκρως, τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ διηγήματα «Τ’ Ἀστεράκι» (1908) καὶ «Ὁ Ἀνάκατος» (1910): «[...] Εἶχεν ἔλθει τότε, πρὸ ὀλίγου καιροῦ, διὰ πρώτην φορά εἰς τὸν τόπον περιοδεύων, ὁ νεοχειροτόνητος Δεσπότης, ὅστις, καθὼς ἐκακογλωσσοῦσαν πολλοί, εἶχε καταρτίσει τιμολόγιον, πρὶ φίξ διὰ τὰς χειροτονίας τῶν κληρικῶν. Εἶχε δὲ ἐκφρασθεῖ ὁ ἴδιος, ὡς ἔλεγε, ὅτι εἶχεν ἀνάγκη νὰ πληρώσῃ «τὰ κουφέτα», ὅσα εἶχεν ἐξοδεύσει διὰ τὰ

συγχαρητήρια τῆς ἀρχιερωσύνης του [...]» («Τ' Ἀστεράκι»). Καὶ ἀπὸ τὸν «Ἀνάκατο»: «[...] Μὲ δύο ἀστακουράς καὶ μὲ μίαν δαμετζάναν μοσχάτου, τὸ ζήτημα θὰ ἠδύνατο νὰ λυθῆ εὐνοϊκῶς εἰς τὴν ἔδραν τῆς ἐπισκοπῆς (ἐπειδὴ τότε δὲν εἶχεν ἀκριβῆνει, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἡ σιμωνία, καὶ δὲν εἶχον διορίσει οἱ “δεσποτάδες” ἀνὰ τὸ θεόσωστον βασιλεῖον, πρωτοσυγκέλλους ἐργολάβους, οἵτινες ν' ἀπαιτοῦν ἑκατοστάρικα εἰς πᾶσαν τοιαύτην περίπτωσιν [...]). Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα – ὄχι μόνον στὴν πλανεύτρα Ἀθήνα ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπαρχία – ὁ Παπαδιαμάντης προκρίνει – πάντα «Τέκνον Γνήσιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐκπροσωπούμενης ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων της» – τοὺς ἀληθινούς λευίτες, ὅπου τοὺς συναντᾷ, καὶ ἀνθρώπους σὰν τὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Πλανᾶ. Καταγγέλει στὰ ἄρθρα του τὸν ἀναισθητικὸ σφιχταγκάλισμὸ τοῦ Κράτους, τῆς “Νόμῳ Κρατούσης Πολιτείας”, καὶ ὑπομνησκει: «[...] Ἐκαστος πράττει κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτῷ, εἰσάγων εἰς τοὺς ἱεροὺς Ναοὺς καινὰ καὶ ξενότροπα, νόθα καὶ ἀπηγορευμένα, καὶ δὲν εἶναι παράδοξον οἱ οὕτω πράττοντες νὰ νομίζωσιν ὅτι ὑπηρετοῦσι δῆθεν τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ ὅτι εἶναι ἄξιοι ἐπαίων καὶ στεφάνων διὰ τὸν ζῆλόν των. Ἡ Ἐκκλησία ἔχει ἓνα παραδεδεγμένον τύπον, ὃν οὐδεὶς δύναται ἀποιεῖν νὰ παραβῆ, καὶ ρητῶς ἀπαγορεύεται πᾶσα καινοτομία εἴτε εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ γραφικὴν καὶ τὴν λοιπὴν τῶν ναῶν διακόσμησιν, εἴτε εἰς τὴν μουσικὴν καὶ τὴν ἄλλην λατρείαν. («Ὁ ἐπιτάφιος, ἡ ἀνάστασις εἰς χωρία», ἐφ. Ἐφημερίς, 7,10/4/1887).

Στὸ προαναφερθὲν καταστατικὸ γιὰ τὶς γλωσσικὲς του ἀντιλήψεις ἐκτενὲς ἄρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο «Γλῶσσα καὶ Κοινωνία», ὁ Παπαδιαμάντης τολμᾷ μιὰ καιρὶα μεταφορὰ: «[...] Ἡ Γλῶσσα λέει εἶναι ὁ φάρος καὶ ὁ φάρος ὀδηγεῖ εἰς τὸν λιμένα, δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ λιμὴν». Ὑπὸ αὐτὴν τὴν προοπτικὴν, βλέπει καὶ τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας στὴν λατρεία. Στὸ κείμενό του ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἡ Μουσικὴ καὶ τὰ ἱερά Εὐαγγέλια» (περ. Φόρμιγξ 15 Ὀκτωβρίου 1902) (ὑπὸ τὸν γενικώτερο τίτλο ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΣΚΕΨΕΩΝ) διαβάζουμε:

«...Διὰ τῆς πατροπαραδότου Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ὄχι μόνον τὰ ἱερά ἄσματα ἔγιναν προσφιλῆ καὶ οἰκεία εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ ἡ γλῶσσα εἰς ἣν ταῦτα εἶναι γεγραμμένα καταληπτῆ, ὡς ἔγγιστα, καὶ εἰς τοὺς ἀγραμμάτους, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τῶν Θεῶν Εὐαγγελίων τὰ ρήματα διὰ τῆς αὐτῆς μουσικῆς καὶ τοῦ λογαιοδικοῦ αὐτῆς τρόπου κατέστησαν οἰκειότερα εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ βαθύτερον πάντοτε εἰσδύουσιν εἰς τῶν ἀκροατῶν τὰς καρδίας.

Ὅθεν ἡ γλῶσσα αὕτη, εἰς ἣν εἶναι γεγραμμένα τό τε Εὐαγγέλιον καὶ τὰ ἱερά ἄσματα, ἔχει τὸ μοναδικὸν εἰς τὸν κόσμον προνόμιον νὰ ἐξακο-

λουθῆ και μετὰ εἴκοσιν αἰῶνας νὰ εἶναι ζωντανή, εἰς τὴν ἀκοὴν τοῦλάχιστον. Ἐξ δοκιμάση τις νὰ μεταφράσῃ ἕν τροπάριον εἰς τὴν δημώδη, και τότε θὰ ἴδῃ ὅτι ἡ γλῶσσα ἣτις εἶναι ζωντανή εἰς τὰ ἡρωϊκά και ἐρωτικὰ ᾄσματα τοῦ λαοῦ, εἶναι ψυχρὰ μέχρῃ νεκροφανεῖας διὰ τὰ τροπάρια. Π.χ. «Ἄνοιξω τὸ στόμα μου, και πληρωθήσεται πνεύματος...». Θ' ἀνοιξω τὸ στόμα μου, και θὰ γεμίση πνέμμα (ἢ πλέμμα ἢ και πλέγμα) και λόγο θὰ βγάλω (διότι πῶς ἄλλως θ' ἀποδοθῆ ἢ μεταφορὰ ἢ ἡ μετωνυμία τοῦ ἐρεῦξομαι;). «Ἐξίόν ἐστιν ὡς ἀληθῶς μακαρίζειν σε τὴν Θεοτόκον...». Ἐξίξει ἀληθινὰ νὰ σε καλοτυχίζουμε σένα τῆ Θεοτόκο, πού εἶσαι πάντα καλότυχη, και καθαρότατη, και μάννα τοῦ Θεοῦ μας...

Πλὴν θὰ εἶπῃ τις, ἀντὶ νὰ μεταφρασθῶσι τὰ ὑπάρχοντα, ἄς ποιηθῶσι νέα ἐκκλησιαστικὰ ᾄσματα ὑπὸ τῶν δοκίμων ποιητῶν μας.

—Ναί, βέβαια, λέγομεν ἡμεῖς, και εἶναι τόσο ἐύκολον τὸ πράγμα!... νὰ ἐμφυσηθῆ ζωὴ χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ, νὰ δοθῆ ἔμπνευσις ἐκεῖ ὅπου λείπει ἡ ψυχὴ!... Και πού εἶναι οἱ δόκιμοι ποιηταὶ μας;... Και ἂν τοιοῦτοι ὑπάρχουν, αὐτοὶ ἐνδιαφέρονται περισσότερο διὰ τὸν Νίτς και τὸν Ἴψεν παρὰ διὰ τὰ κατ' αὐτοὺς σκουριασμένα ἴντοπια πράγματα!...

Ἄλλως, διὰ νὰ γίνουν νέα θρησκευτικὰ ᾄσματα, πρέπει νὰ γίνῃ πρῶτα και νέα θρησκεία... Ἐξ δοκιμάσουν λοιπὸν ἐκεῖνοι πού τὰ ὀνειροπολοῦν αὐτὰ νὰ κάμουν θρησκείαν χειροποίητον, θρησκείαν γιὰ τὰ κέφια τους, και τότε θὰ καταλάβουν και οἱ ἴδιοι πόσον εἶναι μωροὶ και τυφλοὶ.

* * *

Εἶπομεν ὅτι διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς και τοῦ λογαοιδικοῦ αὐτῆς τρόπου κατέστησαν γνωριμώτερα εἰς τὰς ἀκοὰς και τὰ λόγια τῶν θείων Εὐαγγελίων, ὡς και τοῦ Ἄποστόλου. Ὁ λογαοιδικὸς οὗτος τρόπος τῆς ἀπαγγελίας, εἶναι ἀρχαιότατος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, και εἶναι γνησίως Ἑλληνικὸς, ὅπως φαίνεται και εἰς τὰ παλαιὰ δράματα. Ἐκ τούτου παρέλαβον και οἱ Δυτικοὶ τὸ παρ' αὐτοῖς plain-chant.

Ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἀπαγγελίας, διὰ τῆς παρατάσεως ὄλων μὲν τῶν συλλαβῶν, ἀλλὰ μάλιστα τῆς καταλήξεως ἐκάστης περιόδου ἢ ἐκάστου κώλου, σημαίνει και μιμεῖται τὸ κήρυγμα, ἥτοι τὴν φωνὴν τοῦ κήρυκος, και ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, «κηρύξατε τὸ Εὐαγγέλιον πάσῃ τῇ κτίσει».

Εἶναι ἄρα τὸ λογαοιδικὸν τοῦτο μέλος κανονικώτατον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, και ἀνήκει εἰς τὸν πλ. δ' ἢ τὸν βαρὺν ἦχον. Ἐθίζεται δὲ ν' ἀπαγγέλ-

ληται ὁ μὲν Ἀπόστολος μετὰ τινος ποικιλίας τόνων καὶ φθόγγων, τὸ δὲ Εὐαγγέλιον ἀπλούστερον καὶ ὅλως ἀπερίττως.

Οἱ περὶ πάντα ἐπιπόλαιοι καὶ ἀταλαίπωροι νεωτερισταὶ κατέκριναν καὶ τὸ λογαοιδικὸν τοῦτο μέλος καὶ εἶπαν ὅτι τοῦτο εἶναι «ἐπίρρινον» δῆθεν καὶ κακόζηλον. Εὗρον δὲ καὶ τινες καινοτόμους ἱερεῖς, οἵτινες πεισθέντες εἰς τὰς εἰσηγήσεις τῶν ξενοφρόνων ἐκείνων, κατήγγησαν αὐθαιρέτως τὸν λογαοιδικὸν τρόπον καὶ ἀπαγγέλλουσι τὰς περικοπὰς τῶν θείων ρημάτων δι' ἀπλῆς ἀναγνώσεως. Εἰς τοὺς τοιοῦτους ἱερεῖς πρέπει ν' ἀπαγορευθῇ ἀρμοδίως ἡ καινοτομία αὕτη».

Ὅπως, εὖστοχα, ἐπισημαίνει ὁ Δημήτρης Μαυρόπουλος, στὸν πρόλόγὸ του στὸν 15ο καὶ τελευταῖο τόμο τῆς σειρᾶς τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη, στὴν ἔκδοση τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ «Βήματος», στὰ περὶ τὴν Ἐκκλησία, τὴν Λατρεία καὶ τὴν Γλῶσσα τῆς κείμενα ὁ Παπαδιαμάντης δὲν γράφει γιὰ θρησκευτικὰ πράγματα, ἀλλὰ τοποθετεῖται ἐκκλησιαστικά. Δὲν θρησκευεῖ, ἀλλὰ ἐκκλησιάζεται. Διαβλέπει, καὶ ὑφίσταται τὶς πληγὲς πού χαράζει ἡ ἐκκοσμίκευση καὶ ἡ ἔκπτωση στὴν θρησκευτικότητα, πάνω στὸ σῶμα τῆς κοινότητος πού ἀνήκει. Τῆς πιστεύουσας εὐχαριστιακῆς κοινότητος. Οἱ νεωτερικὲς παρεμβάσεις στὴν ἀλλοίωση τοῦ λειτουργικοῦ ἦθους, εἶναι γι' αὐτὸν ἀπαράδεκτες. Στὰ κείμενά του, δημοσιευμένα στὴν Ἐφημερίδα (6-12 Ἀπριλίου 1881), ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο «Ἡ Μεγάλῃ Ἑβδομάς ἐν Ἀθήναις» γράφει:

«[...] Τῷ ὄντι δὲ ἂν ὑπάρχη τι λυπηρότερον, τολμῶ εἰπεῖν, τῆς ἄκρας περὶ τὰ θρησκευτικὰ πράγματα ψυχρότητος, ἣτις ἐπικρατεῖ ἐν Ἀθήναις τοῦτο εἶναι ἢ ἐπίπλαστος καὶ τυπικὴ εὐλάβεια, ἢ ἄνευ τάξεως καὶ κόσμου συρροή πολλοῦ πλήθους εἰς τοὺς ἱεροὺς Ναοὺς, κατὰ τὴν ἑβδομάδα ταύτην καὶ μόνην, ἣτις ἔμεινεν ὡς μόνη ὀρθὴ διαμαρτύρησις καὶ ἀντίφασις ἅμα τῆς διαγωγῆς ἡμῶν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν λεγομένων. Τὸ κατ' ἐμέ, λογικώτερος θεωρῶ τοὺς *libres penseurs* ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ τοὺς διαρρήξαντας ἀπλῶς καὶ καθαρῶς πᾶσαν μετὰ τῆς Ἐκκλησίας σχέσιν καὶ συνάφειαν, ἢ ἡμᾶς αὐτούς, οἵτινες ἔξακολουθοῦμεν νὰ πιθηκίζωμεν τὰ τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἄνευ πίστεως καὶ χρηστοῦ συνειδότος [...]

Κατὰ τὴν εὐθύβολη ἐπισήμανση τοῦ Στέλιου Παπαθανασίου, στὸ βιβλίο του Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ ἡ γραμμὴ τοῦ ὀρίζοντος (2007): «[...] ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ὁ φορέας τοῦ τραγικοῦ τῶν νεοελλήνων». «Πρέπει ν' ἀποφασίσουμε, λοιπόν, ἂν θὰ μάθουμε κάτι γιὰ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν συγγραφέα μας» ἔγραφε τὸ 1991 ὁ Χρήστος Βακαλόπουλος. Πῶς μπορεῖ νὰ γίνει

αυτό; Ὅπως ἐκεῖνος, μὲ τὴν δωρεὰ πού τοῦ δόθηκε ἔτεινεν οὕς εὐήκοον στὰ θροῖσματα τοῦ ἀρρήτου καὶ τὰ ἔκανε τραγούδια τοῦ Θεοῦ «πρέπει νὰ τὸν πλησιάσουμε κι ὄχι νὰ προσπαθήσουμε νὰ τὸν φέρουμε στὰ νερά μας», πάλι κατὰ Βακαλόπουλο. Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει ἡ ὑμνογραφία γιὰ ἓνα δημιουργὸ ἢ γιὰ ἓναν πιστό, μᾶς τὸ ἔδειξε τὸ ἔργο του. Κατὰ τὸν Γέροντα Ἀνανία τῶν Ἐξαρχείων: «Τὰ λέει ὅλα ὁ κύρ Ἀλέξανδρος. Ἐμπνέεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ. Καὶ κάνει ἄλλα τραγούδια. Κάνει ποιητικούς μεταπλασμούς, ὅπως θὰ λέγαμε στὴ λογοτεχνία. Καὶ φτιάχνει καὶ ἄλλα ἀριστουργήματα, πού 'ναι προέκταση, πού πηγάζουν ἀπ' τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ καὶ πάλι καταλήγουν σ' αὐτά. Εἶναι πολὺ φοβερὸ αὐτό».

* * *

Ἡ γλῶσσα τοῦ Παπαδιαμάντη βγαίνει ἀπὸ μία θάλασσα βιωμένης σιωπῆς. Μιλῶ γιὰ τὴν σιωπὴ τῆς λειτουργικῆς καὶ λατρευτικῆς ἐμπειρίας. Αὐτὴ ἡ εὐλαλή σιωπὴ εἶναι τὸ πέλαγος τοῦ νοήματος πού δὲν ἐξαντλεῖται μὲ ὀποιαδήποτε διατύπωση. Ὅταν ὁ Παπαδιαμάντης στὸ κείμενο «Γλῶσσα καὶ κοινωνία» παρομοιάζει τὴν γλῶσσα μὲ φάρο θέλει νὰ μᾶς τονίσει ὅτι πρὶν ἀπ' τὴ γλῶσσα, ταυτόχρονα μὲ τὴν γλῶσσα ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὴν γλῶσσα, ὑπάρχει πάντα ὁ λιμὴν, πού εἶναι ἡ εὐδιος περιοχὴ τῆς διαφάνειας τοῦ νοήματος. Ἡ Ὑμνογραφία καὶ ἡ λειτουργικὴ γλῶσσα εἶναι ἡ ρίζα ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκβλαστάνει τὸ παπαδιαμαντικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα. Ὁ Παπαδιαμάντης καταφέρει καὶ στὴ δική του γλῶσσα, νὰ φανερώσει τὴν ἀόρατη ἀλλὰ συνάμα καὶ ψηλαφητὴ παρασημαντικὴ τοῦ νοήματος, τὴν ὁποία ἀποκαλύπτει μὲ τὶς λάμπεις του, ὅπως ὁ φάρος, σὲ μία συναίρεση ὑπέρτατης δυνατῆς ἐγγύτητας, ὁ ποιητικὸς λόγος τῆς Ὑμνογραφίας καὶ τῶν λειτουργικῶν κειμένων. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ἐνῶ ἐνσωματώνει ὑμνογραφικὰ καὶ λειτουργικὰ κείμενα στὸν δικό του λόγο, μεταγράφοντάς τα στὸ προσωπικὸ του γλωσσικὸ ἰδίωμα, εἶναι ἀτεγκτος, ὅπως εἶδαμε, ὡς πρὸς τὴν χρῆση τῆς μετάφρασης στὴν λατρεία. Ὁ Παπαδιαμάντης στὸ προαναφερθὲν κείμενο θεωρεῖ ὅτι οἱ λαοί, δίχως καθοδηγήσεις ἀπὸ γραφεῖα καὶ ἐργαστήρια, μόνοι τους σὲ διάλογο μὲ τὴν πνευματικὴ τους παράδοση, διαμορφώνουν τὴ γλῶσσα τους. Ὑπὸ αὐτὸ τὸ πρῶμα συναισθάνεται, ὄντας δεινὸς γνώστης καὶ μέτοχος τῆς λειτουργικῆς γλώσσας, ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ στὴ λατρεία ὀποιασδήποτε μεταγραμμῆς γλωσσικῆς ἐκδοχῆς, θὰ σήμαινε ταυτόχρονα τὴν ὑποβάθμιση τῆς θάλασσας τοῦ νοήματος, ἢ ὁποία σημαίνεται ἀπὸ τὴν γλῶσσα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποίησης. Ὅπως εὐστοχα ἐπισημαίνει ὁ Κωστῆς Παπαγιώργης (βλ. Κωστῆ, Παπαγιώργη, Ἀλέξανδρος Ἀδαμαντίου Ἐμμανουήλ Ἐκδ. Καστανιώτη,

1997, σελ. 64-65): «[...]Ουσιαστικά ή μεταγλώττιση αδυνατεί να γυρίσει στην άλλη γλώσσα – κυρίως στη δημοτική – την ιθαγένεια του κειμένου, την ψυχική βαθύτητα που καθιστά τη γλώσσα, εκτός από λογοτεχνικό μέσο, πατρίδα και καταγωγή». Ο Παπαδιαμάντης μετέπλασε όπου χρειάστηκε, – εκτός από τα ποιήματά του υπάρχει μία αδιάκοπη ένσωμάτωση ψαλμικών και ύμνογραφικών χωρίων στη γραφή του, αλλά αυτό είναι θέμα άλλης εργασίας– κείμενα της Ύμνογραφίας. Όχι όμως για να υποκατασταθούν στην λατρεία τα λειτουργικά κείμενα. Αυτή ήταν η έκπεφρασμένη και από τα παραθέματα που καταθέσαμε πεποιθήσή του, σχετικά με το πρόβλημα της κατανόησης στην εκκλησιαστική γλώσσα. Έπειδή δὲ τὸν ἐνδιέφερε ὁ λιμένας, ἤθελε νὰ μποροῦμε νὰ διακρίνουμε ὅτι τὸ φῶς τοῦ φάρου λάμπει ἀενάως. Τὸ φῶς τοῦ φάρου εἶναι ἡ γλώσσα τῆς Ύμνογραφίας, στὴν ὁποία μποροῦμε νὰ φθάνουμε, μέσα ἀπὸ τὶς δόκιμες μεταγραφές – ὅπως αὐτὲς ποὺ ἔκανε ὁ ἴδιος. Οἱ ἀπόψεις τοῦ μποροῦν νὰ συμβάλλουν στὸ διάλογο γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γλώσσας στὴ λατρεία σήμερα. (Ὅταν εἶναι διάλογος καὶ ὄχι λυσσαλέος ιδεολογικὸς καυγὰς ἀμυνομένων). Μὲ θαυμαστὴ ἐνότητα βίου καὶ ἔργου, ὁ Παπαδιαμάντης κλείνει τὰ μάτια καὶ φεύγει ψάλλοντας τὸ τροπᾶριο ἀπὸ τὶς Ὡρες τῆς παραμονῆς τῶν Φώτων, τὶς ἐπονομαζόμενες καὶ Βασιλικές: «Τὴν χεῖρα σου τὴν ἀψαμένην...» Φεύγει γιὰ τὸν λιμένα μὲ ὁδηγὸ τὴν φεγγοβολὴ τοῦ φάρου.